

Драгана М. Милић*

истраживач сарадник

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

ДУХОВНО И КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ЗАПЛАЊА (XV-XIX ВЕК)¹

Апстракт: Географски положај Запања утицао је на његов друштвено-историјски развој. Иако изоловано планинским венцима, својим путним правцима је повезивало Понишавље и Јужно Поморавље. Овај део југоисточне Србије недовољно је био предмет истраживања, те је циљ рада да укаже на потребу систематског проучавања и очувања културно-историјске баштине која је препуштена забораву. Присуство културно-историјских споменика, међу којима се истичу цркве, сведочи о богатству и континуираном духовном животу ове, по површини релативно мале регије. Расположиви извори пружају мало података о запањским храмовима, који углавном уживају статус претходне заштите, док су три цркве евидентиране као споменици културе и једна као споменик културе од великог значаја.

Кључне речи: Запање, Запањска парохија, историја српског народа, црквена историја, културна баштина, манастири, цркве.

*

Смештена између планинских венаца, који представљају њене природне границе, специфична регија југоисточне Србије под именом Запање (сл. 1), са извесним прекидима, константно је насељена од праисторије захваљујући повољним природно-географским факторима.² Сведочанство о томе пружају делимично познати локалитети

* dragana.milic@filfak.ni.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165). Припремљено у оквиру пројекта Историја данас, изазови и искушења, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 423/1-3-01).

² Детаљније о природно-географским условима и историјском развоју насеља видети: Драгољуб Симоновић, *Запање: природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, народне песме*, Ниш, 1982, 31-604; Марија Антић, *Антропогеографска проучавања насеља Запања*, Београд, 2016.

и пронађени материјални остаци, који нису у потпуности проучени, будући да до сада нису спроведена систематска археолошка истраживања.³

Природно окружење планинских венаца Селичевике на северу и северозападу, Суве планине на истоку, североистоку и југоистоку, Бабичке горе на западу и Крушевице на југозападу, створило је уверење да се ова област са свих страна налази „иза“ планина.⁴ Тако је у неком непознатом временском периоду настао топоним Запаље, као предео „иза“ или „за планине“.⁵ Најраније се јавља у најстаријем сачуваном турском дефтеру за Нишку област, у *Попису нишког кадилука* из 1498. године као посебна област која припада Нишу.⁶

У административном погледу Запаље у потпуности обухвата површину општине Гаџин Хан (324,78 км²), али се географски простире и на западни део општине Бабушница и северни део општине Власотинце.⁷ Подручје општине Гаџин Хан се издвојило као јединствена целина у културно-историјском и духовном погледу, те се подразумева као брдско-планинска регија Запаље, која има две предеоне целине: Горње и Доње Запаље.⁸

³ Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), Регистар Гаџин Хан, инв. број 309/2-02; Д. Симоновић, *нав. дело*, 67. Територија општине Гаџин Хан се одликује богатим културним наслеђем, али до сада није извршена систематска проспекција и валоризација непокретног културног и археолошког наслеђа. Осим тога, „нису спроведена ни најосновнија истраживања културног наслеђа“, ЗЗСКН, Регистар Гаџин Хан, инв. број 1932/2-02.

⁴ Д. Симоновић, *нав. дело*, 13; Јован Ћирић, „Запаље“, *Енциклопедија Ниша: привреда, простор, становништво*, Ниш, 1995, 47; М. Антић, *нав. дело*, 34. Након завршетка српско-турских ратова 1878. године и успостављања управе модерне српске државе, јавило се интересовање за новоослобођене крајеве. Милан Ћ. Милићевић је први писао о овом крају наводећи: „између Суве планине, Крушевице, Бабичко-Јашуњске планине и Селичевике она је корутина која се зове Запаље. По том имену данас се сав тај срез зове Запаљски срез“, Милан Ћ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 3.

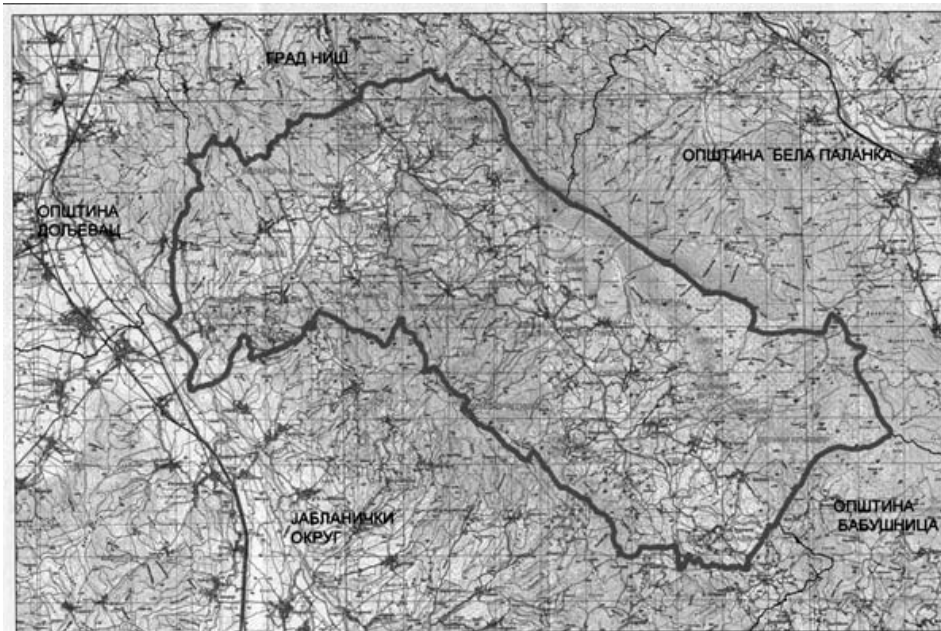
⁵ Д. Симоновић, *нав. дело*, 17-18; Ј. Ћирић, *Запаље*, 47. Претпоставку да је топоним Запаље могао настати са доласком Словена, односно Срба у ове крајеве у VI или VII веку, изнео је др Драгољуб Симоновић, аутор до сада најпотпуније монографије о Запаљу, Д. Симоновић, *нав. дело*, 18. О старословенском пореклу овог назива писао је и Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, 2, Београд, 1985, 189.

⁶ Милан Васић, Олга Зиројевић, Александар Стојановски, „Попис нишког кадилука из 1498. године“, *Споменик САНУ* 7, Београд, 1992, 97-148; Група аутора, *Историја Ниша I : Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, (=Историја Ниша I), ур. Д. Милић, Ниш, 1983, 108.

⁷ Д. Симоновић, *нав. дело*, 13; М. Антић, *нав. дело*, 33-34.

⁸ Горње Запаље обухвата 23 села: Велики Вртоп, Велики Крчимир, Гаре, Горње Драговље, Горњи Душник, Доње Драговље, Доњи Душник, Дуга Пољана, Јагличје, Калетинац, Копривница, Краставче, Личје, Мали Вртоп, Мали Крчимир, Миљковац,

Претежно планинско подручје које се пружа између Суве планине, Бабичке горе и Крушевице познато је као Горње Запаље, док је предео у сливу Кутинске реке, који захвата брдско-планинске пределе око саобраћајнице која води до Јужне Мораве, познат као Доње Запаље или *Заплањско Поморавље*.⁹

Сл. 1. Просторни план општине Гаџин Хан 2010-2025
(фото: Завод за заштиту споменика културе Ниш)

Иако због географског положаја представља издвојено подручје, Запаље је током свог историјског развоја било увек упућено на Ниш, па и данас припада Нишавској области.¹⁰ Одлика овог краја је повољан геостратешки положај представљен путним правцима који преко Горњег Запаља воде до Лужничке и Лесковачке котлине, а преко Доњег Запаља до Јужне Мораве.¹¹ То је наслеђе трасе античке саобраћајнице *Via militaris*, односно потоњег Цариградског друма, која је пролазила долином Кутинске реке од села Драшкова Кутина (данас Тасковићи) до Јужне Мораве, односно до

Овсињинац, Равна Дубрава, Семче, Сопотница, Ђелије, Чагровац и Шебет. У Доњем Запаљу се налази 11 села: Виландрица, Гаџин Хан, Горње Влаसे, Горњи Барбеш, Гркиња, Доњи Барбеш, Дукат, Запаљска Топоница, Марина Кутина, Ново Село и Тасковићи.

⁹ Д. Симоновић, *нав. дело*, 16-17, 31-34; М. Антић, *нав. дело*, 35.

¹⁰ М. Антић, *нав. дело*, 34.

¹¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 192; М. Антић, *нав. дело*, 33.

села Доња Топоница (данас Запањска Топоница) и кроз Горње Запање, преко превоја Змијине ливаде на Сувој планини, изнад села Јагличје до Беле Паланке.¹² О томе сведоче остаци мањих утврђења изграђених дуж путева која су имала функцију заштите путника и дербенцијски статус села Драшкова Кутина, Јагличје и Гаре у периоду турске власти у XV и XVI веку.¹³

Подручје Запања припада Запањској парохији Нишке епископије са седиштем у Храму Свете Петке у Мариној Кутини, али се административна и духовна јурисдикција не поклапају у потпуности.¹⁴ Црква Свете Петке је саграђена почетком XXI века, што сведочи о континуитету духовног живота на овом простору.

У Запању се налазе три цркве које су утврђене као споменици културе и једна као споменик културе од великог значаја.¹⁵ Статус претходне заштите уживају културна добра у која спадају археолошки, етнолошки и историјски локалитети, некрополе, споменици из ослободилачких ратова и слично.¹⁶ У ову групу спадају и све остале цркве, као и остаци сакралних и других грађевина нађених у атарима бројних села. Недостатак историјских извора и немогућност систематских археолошких истраживања представљају разлоге због којих богата културна баштина Запања није довољно позната и препозната у научној и стручној јавности. Значајан допринос представљала би израда *Студије заштите непокретних културних добара*, чиме се подразумева и спровођење заштите културног наслеђа надлежног завода за заштиту споменика културе.¹⁷

Прве поуздане податке о запањским храмовима, селима и становништву пружају турски катастарски пописи, односно дефтери за Нишку нахију

¹² Олга Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)“, *Зборник историјског музеја Србије* 7, Београд, 1970, 35; Јован Ћирић, „Из тополошке историје Ниша и околине“, *Нишки зборник* 2, Ниш, 1976, 100; Ј. Ћирић, *Запање*, 48; М. Антић, нав. дело, 50, 55, 60.

¹³ О. Зиројевић, нав. дело, 58, 108; Ј. Ћирић, *Из тополошке историје Ниша и околине*, 101; Д. Симоновић, нав. дело, 93-95; Ф. Каниц, нав. дело, 188-189, 193-195; М. Антић, нав. дело, 51-52.

¹⁴ Православна Епархија нишка, Запањска парохија, <https://eparhijaniska.rs/parohije/prvo-nisko-namesnistvo/zaplanjska-parohija> (Приступљено 9. 4. 2025).

¹⁵ Видети: Драгана Милић, „Цркве у Запању - недовољно познати споменици културе југоисточне Србије“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 45, Београд, 2021, 56-63.

¹⁶ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 533/2.

¹⁷ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 1208/2-02, 1932/2-02.

из 1498, 1516. и 1564. године.¹⁸ У њима су пописана села која углавном постоје и данас са идентичним или измењеним називима. Турски дефтери представљају значајне изворе за оквирно утврђивање насељености Заплања у периоду XV и XVI века. Такође, сведоче о старини села, која су засигурно постојала и у средњем веку.¹⁹ У пописима се налазе подаци о селима са бројем кућа и именима домаћина, удовицама, нежењеним лицима, износом дажбина, површинама под пољопривредним усевима, културама које се производе и слично. За ову тему посебно су драгоцени подаци о православним свештеницима и манастирима.²⁰ Сеоске цркве нису уписиване јер нису биле оптерећене пореским обавезама попут манастира, који су третирани као земљорадничка домаћинства. У дефтерима су манастири наведени на два начина, засебно или у оквиру села у чијем се атару налазе. Дате су информације о запустелим и активним манастирима са бројем калуђера, њиховим имовинским стањем, износом пореза и слично.²¹

Када је реч о пустим манастирима, у попису из 1498. године у Заплању су наведена четири: Светог Тодора, вероватно код Миљковца, Светог Јована у Краставчету, Светог Јована код Горњег Душника и Пречиста код Бање Кутине.²² Манастир Светог Тодора је пописан и 1516. године као пуст, али су његово имање обрађивали становници околних села и давали 150 аспри на име дажбина, док га у попису из 1564. године нема.²³ Манастир Светог Јована у селу Краставче се више не спомиње у пописима. С друге стране, манастир посвећен истом патрону код Горњег Душника је 1498. и 1516. године био пуст, али су његову земљу „обрађивали споља“ и давали 56 аспри прихода, док се 1564. године не спомиње.²⁴ Једино је манастир Пречиста код Бање Кутине²⁵ обновљен. Док је 1498. манастир био пуст,

¹⁸ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 103-144; *Историја Ниша I*, 108-152; Ема Миљковић-Бојанић, „Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године“, *Пешчаник – часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке* 1, Ниш, 2004, 193-205; Марија Копривица, „Нишка област од 1428. до половине XVI века“, *Браничевски гласник* 5, Пожаревац, 2008, 1-133.

¹⁹ Михајло Костић, „Нишка котлина. Студија друштвеногеографског развоја“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 21, Београд, 1967, 300, 302.

²⁰ *Историја Ниша I*, 141; Марија Копривица, „Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку“, *Православна теологија и култура*, Ниш, 2009, 211-221.

²¹ М. Копривица, *Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку*, 215-216.

²² М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 106, 108, 111, 138; *Историја Ниша I*, 146; М. Копривица, *Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку*, 217-218.

²³ *Историја Ниша I*, 146; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 202.

²⁴ *Историја Ниша I*, 147; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 202; М. Копривица, *Нишка област од 1428. до половине XVI века*, 84.

²⁵ Данас село Прва Кутина које припада општини Нишка Бања. Д. М.

али је имао 1 воденицу и давао 110 аспри прихода, 1516. године у њему су живели „Јаков, син калуђера и поп Томаш, његов син“, који су годишње давали 105 аспри.²⁶ Након овога, више се не спомиње у дефтерима. Ови манастири су временом срушени, али се могу лоцирати на основу остатака у местима Манастириште у Краставчету, Црквиште у Миљковцу и Крст у Горњем Душнику.²⁷

У попису из 1498. године наведени су Манастир Светог Николе близу Горњег Драговља, са једним домаћинством и једним калуђером Антонином, који је исплаћивао 167 аспри годишње и Светог Ђорђа у Горњој Кутини (данас Марина Кутина), у коме живи калуђер Герас.²⁸ У манастиру Светог Николе су према попису из 1516. године живели калуђери Гаврило и Миладин, који су на име дажбина годишње давали 295 аспри, док је 1564. године у манастиру био један калуђер Петрије, који је исплаћивао 564 аспре.²⁹ Манастир Светог Ђорђа је 1516. године имао једног калуђера, Пахомија и годишњи данак од 299 аспри, док је 1564. године са такође једним калуђером, Јакимом имао годишње дажбине укупне вредности од 868 аспри.³⁰ Према висини новчаних давања може се закључити да су манастири имали веће поседе од других манастира, али је број калуђера био минималан. Њихова локација није позната. Манастир Светог Николе у Горњем Драговљу се често поистовећује са црквом Светог Николе, која је утврђена као споменик културе и налази се у Доњем Драговљу. Међутим, да није реч о истом објекту сведоче помени оба села у сва три сачувана дефтера, а мала је вероватноћа да је начињена грешка приликом пописивања манастира.³¹ Манастир је вероватно временом опустео и није обновљен, али је подигнута црква посвећена Светом Николи у суседном селу. Не треба искључити могућност да је за изградњу цркве коришћен материјал од запустелог манастира, што је очувано у народном сећању. Без археолошких истраживања не може се ништа поуздано закључити.³²

Према попису из 1516. године, у селу Ђурековци налазио се манастир Свете Петке у коме су живела два калуђера и исплаћивала годишњи данак

²⁶ *Историја Ниша I*, 150-151; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 202; М. Копривица, *Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку*, 218.

²⁷ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 328/2; М. Антић, *нав. дело*, 57.

²⁸ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 112, 133; *Историја Ниша I*, 147, 150.

²⁹ *Историја Ниша I*, 147.

³⁰ *Историја Ниша I*, 150; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 202; М. Копривица, *Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку*, 218.

³¹ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 112, 144; *Историја Ниша I*, 108-109; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 194, 199.

³² Дејан С. Радисављевић, „Натписи и један запис у цркви Светог Николе у Доњем Драговљу код Гациног Хана“, *Натписи и записи* 6, Београд/ Пожаревац, 2020, 32, нап. 28; Д. Милић, *нав. дело*, 57, нап. 19.

у износу од 122 аспре.³³ Овај манастир се не помиње у другим пописима. Село Ђурековци или Ђурковац данас не постоји, а није утврђено ни где се налазило, када је опустело, да ли је ушло у састав неког другог села и слично. Оно је евидентирано у попису из 1498. године и по њему, налази се у Заплању, припада Нишу као хас мирливе, има 11 кућа, 3 неожењених и 1 удовицу.³⁴ Према попису из 1516. године, имало је 15 кућа, 3 неожењених и 2 удовице, док је 1564. године имало мање од 10 сеоских домаћинстава.³⁵

Манастири који су споменути само у попису из 1564. године, а не раније су Пречиста код Душника и Свети Никола код Краставчета, без калуђера али са годишњим дажбинама у износу од 181 и 200 аспри.³⁶ Као и у претходним случајевима, није позната историја ових манастира, као ни њихова убикација. Душник се под тим именом не помиње, већ су то два одвојена села Горњи и Доњи Душник. У једном од њих, у Горњем Душнику постојао је манастир Светог Јована који је у свим сачуваним пописима означен као пуст. Да ли је манастир Пречиста био у атару Доњег Душника, није могуће установити. У селу Краставче се налазио манастир Светог Јована који је споменут у попису из 1498. године као пуст, па није познато да ли се овде ради о истом храму, али са посветом другом свецу.

Табела 1. Манастири у Заплању према турским катастарским пописима из 1498, 1516. и 1564. године

Р.Б.	Манастир	Село	Стање манастира		
			1498. године	1516. године	1564. године
1.	Свети Тодор	Миљковац	пуст	пуст	/
2.	Свети Јован	Краставче	пуст	/	/
3.	Свети Јован	Горњи Душник	пуст са имањем	пуст са имањем	/
4.	Пречиста	Бања Кутина	пуст са имањем	2 калуђера	/
5.	Свети Никола	Горње Драговље	1 калуђер	2 калуђера	1 калуђер
6.	Свети Ђорђе	Горња Кутина	1 калуђер	1 калуђер	1 калуђер
7.	Света Петка	Ђурековац	/	2 калуђера	/
8.	Пречиста	Душник	/	/	пуст са имањем
9.	Свети Никола	Краставче	/	/	пуст са имањем

³³ *Историја Ниша I*, 151; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 202.

³⁴ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 102-103.

³⁵ *Историја Ниша I*, 108-109; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 197.

³⁶ *Историја Ниша I*, 152.

Сеоске цркве се у турским дефтерима не спомињу, али се може претпоставити да их је било у свим већим селима. Сведочанство о томе пружају пронађени остаци темеља сакралних објеката и називи делова села попут црквиште или манастириште за које се верује да су у неком непознатом периоду имале цркву. Оваква места су класификована као археолошка налазишта и има их у следећим запаљским селима: Тасковићи, Гацин Хан, Марина Кутина, Гркиња, Краставче, Горње Драговље, Овсињинац, Чагровац, Горњи и Доњи Барбеш, Горње Власе, Миљковац, Дуга Пољана, Гаре, Горњи и Доњи Душник, Сопотница, Семче, Виландрица, Дукат, Запаљска Топоница, Велики и Мали Крчимир, Калетинац, Личје, Равна Дубрава, Шебет.³⁷ Према пронађеним материјалним остацима, за локалитете је утврђено да потичу из антике или средњег века.

У пописима се неретко спомињу сеоски свештеници, односно попови. У Запаљу су према попису из 1498. године живели поп Јован у селу Кукавица,³⁸ попови Божић и Милко у селу Јагличје и поп Јован у селу Горњи Барбеш, док се за Доњи Барбеш помињу Јован калуђер и Никола, као зет попа, чије име није наведено.³⁹ Међу становницима Горњег Душника помињу се Радич, син попа Богдана и Радосав, брат попа.⁴⁰

Непозната је историја запаљских храмова у познијем периоду турске власти јер се ретко помињу у историјским изворима. Многобројна ратна разарања током векова су резултирала уништењем како старих храмова, тако и њихових докумената, рукописних књига, икона и црквеног мобилијара. Делимично је очувано покретно наслеђе, док су малобројни сачувани летописи углавном настали у другој половини XIX и у првој половини XX века. Бугарске окупације Запаља током Првог и Другог светског рата имале су јако неповољне последице по српски народ. Бугарска егзархија је тада проширила активности које је спроводила у Старој Србији и Македонији у другој половини XIX века.⁴¹ У то време су одношени предмети и иконе,

³⁷ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 328/2, 318/2, 3, 4; Д. Симоновић, *нав. дело*, 77-79, 550; М. Антић, *нав. дело*, 57, 234, 309, 311, 315, 318, 324, 326.

³⁸ Село Кукавица се данас налази у саставу општине Власотинце и нема непосредних веза са Запаљем. Постоји могућност да је запаљско село које се спомиње у најранијим пописима временом запустело и нестало, М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 102; *Историја Ниша I*, 108-109; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 199.

³⁹ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 108, 110, 129.

⁴⁰ *Исто*, 110.

⁴¹ О односу Бугарске егзархије према српском народу у Старој Србији и Македонији видети: Дејан Антић, *Поглед на Бугарску егзархију и српски народ у*

уништаване су црквене књиге и документи који сведоче о српском народу овог краја. Најпознатији пример је убиство великокрчимирског свештеника Тодора и уништење целокупне црквене документације.⁴²

Заплањски храмови који данас сведоче о духовности овог краја, подизани су углавном од XVII века до савременог доба. Активних манастира нема, а цркве се налазе у више села. По успостављању комунистичке власти одређени број цркава је срушен и оне никада нису обновљене, док су друге препуштене заборава, што је оставило последице до данашњег дана.⁴³

Најпознатија заплањска светиња је стара црква Светог Вазнесења у Великом Крчмиру, која је решењем Завода за заштиту споменика културе Ниш број 762/1 од 13. августа 1970. године утврђена за непокретно културно добро - споменик културе, а Одлуком Скупштине СРС број 28 од 21. јула 1983. категорисана за непокретно културно добро од великог значаја.⁴⁴ Изградња старе црква Светог Вазнесења се на основу фреско натписа, који се налазио изнад улазних врата унутар цркве, датује пре прве половине XVII века. Како је живописање изведено од 21. априла до 6. јуна 1629. године, њена изградња или обнова је спроведена раније, али без прецизнијег датирања.⁴⁵ Да је овај храм сматран важним духовним средиштем Заплања сведочи натпис о боравку патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте 1728. године.⁴⁶ Спољашња припрата у виду отвореног трема је дозидана 1838. године прилогом извесног Петка, што је забележено на јужним

јужној Старој Србији и Македонији у другој половини XIX века, Зборник радова: Осам вијекова аутокефалности и један вијек од уједињења Српске православне цркве, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука 2020, 93-110.

⁴² ЗЗСКН, Регистар СК 72, Историјски подаци, Летопис цркве Велико Крчимирске, препис, 3; ЗЗСКН, Регистар СК 72, инв. број 239/7; Д. Симоновић, *нав. дело*, 96.

⁴³ У селу Тасковићи се празнује летња слава Свети Јован Богослов (8/21. маја) коме је посвећена црква малих димензија у атару села. Цркву су срушили чланови КПЈ по завршетку Другог светског рата и после тога није обнављана. Мештани села обилазе цркву током ношења литије и на Ивањдан (24. јуна/7. јула). Д. М.

⁴⁴ У локалном регистру је под редним бројем СК 72, а у централном регистру се налази под редним бројем СК 305. Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Стара црква Св. Вазнесења, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43640, (приступљено 10. 4. 2025).

⁴⁵ ЗЗСКН, Регистар СК 72, инв. број 762/1; Д. Симоновић, *нав. дело*, 96; Д. Милић, *нав. дело*, 59. Археолошка истраживања су детаљно спроведена, али није утврђено када је тачно црква изграђена. Предање по коме је обновљена 1169. године, у време великог жупана Стефана Немање (1166-1196) вероватно је настало у периоду турске власти као потврда њеног ранијег постојања, Д. Милић, *нав. дело*, 58, нап 24.

⁴⁶ ЗЗСКН, Регистар СК 72, Стара црква у Великом Крчмиру, Извештај са рекогносцирања, 13. 3. 1968. (Љубица Поповић); Д. Симоновић, *нав. дело*, 99-101.

вратима цркве.⁴⁷ Конзерваторски радови и друге интервенције на цркви вршени су током XX и XXI века, тако да је она у добром стању.⁴⁸

Млађа црква Светог Вазнесења је подигнута између 1928. и 1937. године у црквеној порти, недалеко од старије, која је у то време била оштећена.⁴⁹

Црква Светог Николе у Доњем Драговљу је утврђена за непокретно културно добро - споменик културе на основу Одлуке Скупштине општине Гаџин Хан 01 број 06–203/80 од 17. септембра 1980. године.⁵⁰ Није познато када је црква подигнута, али се на основу првобитног живописа и делимично очуваног фреско натписа, претпоставља да се то збило у првој половини XVII века.⁵¹ У натпису је наведено да је живописање завршено у време презвитера Јакова 1634/35. године (7143. године од стварања света) и да је црква посвећена Светом Николи.⁵² Иако је уписана као споменик културе са посветом Светом Николи, мештани је сматрају црквом Светог апостола Луке, чији се лик налази у лунети изнад западних улазних врата који је осликан у XXI веку.⁵³ Поменути натпис се налази испод слоја кречног малтера на коме је живопис из XIX века и постављен је вертикално у приземној зони пиластра, што значи да је накнадно уграђен.⁵⁴ Због тога је сасвим реална могућност да је данашња црква посвећена Светом Луки и да је саграђена од материјала цркве Светог Николе, која се налазила у близини и која је у неком периоду срушена, што је очувано у народном сећању.⁵⁵ Црква је обновљена у XIX веку заслугом бројних приложника, о чему сведочи натпис изнад улазних врата на унутрашњем зиду, али година није видљива.⁵⁶ Конзерваторско-рестаураторски радови вршени су 1976, 2012. и 2015. године.⁵⁷

⁴⁷ Д. Симоновић, *нав. дело*, 109.

⁴⁸ Д. Милић, *нав. дело*, 59-60.

⁴⁹ ЗЗСКН, Регистар СК 72, Историјски подаци, Летопис цркве Велико Крчимирске, препис, 5.

⁵⁰ На листи локалног регистра налази се под редним бројем СК 123, а на листи централног регистра под бројем СК 303. ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Црква Св. Николе https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45788, (приступљено 10. 4. 2025).

⁵¹ ЗЗСКН, Регистар СК 123, Предлог за проглашење цркве Св. Никола (Св. Лука) у селу Доње Драговље СО Гаџин Хан за културно добро (Бојана Дељанин).

⁵² Д. Радисављевић, *нав. дело*, 29.

⁵³ ЗЗСКН, Регистар СК 123, Предлог за проглашење цркве Св. Никола (Св. Лука) у селу Доње Драговље СО Гаџин Хан за културно добро (Бојана Дељанин); Д. Радисављевић, *нав. дело*, 25.

⁵⁴ Д. Радисављевић, *нав. дело*, 28.

⁵⁵ Ово потврђује и парох заплањски, јереј Душан Јанковић, коме се овом приликом захваљујем на консултацијама.

⁵⁶ У литератури су заступљене две верзије, 1848. или 1868. година, Д. Радисављевић, *нав. дело*, 29-31.

⁵⁷ ЗЗСКН, Регистар СК 123, инв. број 940/3, 570/2.

Црква Успења Пресвете Богородице у Гркињи утврђена је за непокретно културно добро - споменик културе, на основу Одлуке Владе Републике Србије 05 број 633-16770/2002 од 13. децембра 2002. године.⁵⁸ Село Гркиња се са неизмењеним именом помиње у сачуваним турским пописима за Нишку област, што сведочи о његовој старини.⁵⁹ Црква Успења Пресвете Богородице се налази поред главног пута који Доње Заплање повезује са Јужним Поморављем. Према подацима из сачуваног црквеног летописа и народног сећања, на месту данашње налазила се стара црква која је временом срушена.⁶⁰ Када су се стекли услови, изграђена је нова црква о чему сведочи натпис на каменој плочи изнад западног улаза: „У име Оца и Сина и Св. Духа Црква Гркињска, храм Успенија Пресвете Богородице обновљен 1838. год. а освећен 1849. год. од епископа нишког господина Калиника, живописан добровољним прилозима околних села 1867. год. за време свешт. Петра Поповића“.⁶¹ Живопис није сачуван у целости а радови на њему су спроведени и током 1875. године.⁶² Црква је обновљена добровољним прилозима мештана Гркиње 1994. године, а конзерваторско-рестаураторски радови спроведени су током 2013. године.⁶³

Црква Светог Илије у Јагличју је најпре евидентирана као добро које ужива претходну заштиту 1996. године, са циљем да буде стављена под заштиту закона као споменик културе.⁶⁴ За непокретно културно добро - споменик културе утврђена је на основу Одлуке Владе Републике Србије 05 број 633-7560/2005 од 1. децембра 2005. године.⁶⁵ Према народном сећању, на овом месту су мештани села пронашли темеље старе цркве, крст и иконе. Међутим, због страха од Турака нису обновили цркву све до средине XIX века.⁶⁶ Да је ово могуће сведочи помен села у најстаријим

⁵⁸ Уписана је под редним бројем СК 348 у регистру и под бројем СК 1914 у централном регистру. ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Црква Успења Св. Богородице https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44287 (приступљено 10. 4. 2025).

⁵⁹ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 109; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, 194.

⁶⁰ Д. Симоновић, *нав. дело*, 110.

⁶¹ Д. Симоновић, *нав. дело*, 62; Д. Милић, *нав. дело*, 62-63.

⁶² ЗЗСКН, Регистар СК 348, Предлог о утврђивању непокретног културног добра – споменик културе, Црква Успења Св. Богородице у Гркињи, Ниш 1999; Д. Милић, *нав. дело*, 63.

⁶³ ЗЗСКН, Регистар СК 348, инв. број 1155/2.

⁶⁴ ЗЗСКН, Регистар СК 355, Евиденциони лист 21, 2. 5. 1996.

⁶⁵ Њен редни број у локалном регистру је СК 355, а у централном регистру је СК 2060; ИСНКД, Црква Св. Илије у Јагличју, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44425 (приступљено 10. 4. 2025).

⁶⁶ Томо Спасић, *Летопис парохије Јагличке*, Ниш, 1933, 17-18; Д. Симоновић, *нав. дело*, 124.

сачуваним дефтерима. У попису из 1498. године наводи се као „Јагличе“, које се налази у Заплању и припада Нишу, а веома важна информација је да су у њему живела два попа, Божић и Милко.⁶⁷ Податак да два свештеника бораве у селу наговештава да је у њему постојала парохијска црква о којој се ништа више не може рећи. Јагличје је једно од три села целе нишке нахије у коме је било два свештеника, што треба нагласити.⁶⁸

Црква Светог Илије потиче из средине XIX века, а пошто нема других извора, узима се 1883. као година изградње, када је саливено, а вероватно и постављено звоно.⁶⁹ Звоно је поклон краља Милана Обреновића и на њему се налази натпис: „Звоно цркве Св. Пророка Илије под краљем Миланом. Ливали ме Ђора Боте синови 1883“.⁷⁰ Има мало података о овој цркви, у којој су тек у новије време вршени конзерваторски радови, током 2011. и 2013. године када су санирани под, кровна конструкција, зидови, трем и звоник.⁷¹

У селу Ћелије налазе се две цркве, старија посвећена Светом Архангелу Михаилу и млађа посвећена Светој Тројици. Постоји неслагање око патрона старије цркве, јер се на натпису, сада тешко читљивом, на унутрашњем зиду изнад улазних врата помиње да је живопис рађен 1871. године „у славу јединосусне и животворне неразделиме Троице, Оца, Сина и Светога Духа, светога храма Великомученика Димитрија“.⁷² Старија црква је у јако лошем стању и прети јој пропадање, иако је евидентирана као добро које ужива претходну заштиту и постоји могућност да буде проглашена за непокретно културно добро – споменик културе.⁷³ Према стилу градње и остацима фреско сликарства, процењено је да је подигнута у XVII веку, док је њена обнова спроведена у другој половини XIX века. О могућој обнови око 1800. године сведочи натпис на гвозденом клепалу које је израдио Дина, ковач из Црне Траве, а цркви поконио Вељко дунђер из Ниша.⁷⁴ Клепало је било у употреби до 1882. године, када је краљ Милан Обреновић поконио ново звоно. Сматра се да је црква обновљена након ослобођења 1878. године.⁷⁵

⁶⁷ М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, *нав. дело*, 108.

⁶⁸ *Историја Ниша I*, 141.

⁶⁹ ЗЗСКН, Регистар СК 355, Одлука о утврђивању цркве Св. Илије у Јагличју за споменик културе 05 број 633–7560/2005 од 1.12.2005, „Службени гласник РС”, број 108, 6.12.2005; Д. Милић, *нав. дело*, 62.

⁷⁰ ЗЗСКН, Регистар СК 355, Евиденциони лист 21, 2. 5. 1996.

⁷¹ ЗЗСКН, Регистар СК 355, инв. број 1072/2.

⁷² Т. Спасић, *нав. дело*, 25.

⁷³ Планови за њену обнову и рестаураторско-конзерваторске радове се припремају неколико година по захтеву Црквене Општине Заплањске и Црквеног одбора Парохије Заплањске. ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 508/1-3, 508/2-3.

⁷⁴ Т. Спасић, *нав. дело*, 26; Д. Симоновић, *нав. дело*, 124.

⁷⁵ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 240/2-03.

Друга црква, посвећена Светој Тројици саграђена је 1928. године, пошто је мала црква затворена за богослужење због дотрајалости.⁷⁶

У Горњем Душнику налази се црква Светог Николе. Један од вођа устанка 1841. године у Заплању, Никола Срнак почео је изградњу ове цркве 1838. године на плацу који је за ту намену припремио његов отац Илија. Радови су прекинути због устанка, па је изградњу цркве довршио Николин син, Антанас – Наско Срнаковић 1845. године. Информације о томе налазе се на натпису на каменој плочи изнад западног улаза: „Црква Г. Душничка, храм Св. отац Никола. Сазидана 1845. год. за време турске владавине добровољним прилозима сељана: Г. Душника, Сопотнице, Д. Душника, Калетинца, Гара и Овсињинца, а заузимањем Николе Срнака из Горњег Душника. Освећена 1850. год., од еп. Јанићија. Иконостас је подигнут 1871. г. Овај натпис подиже се по наредби г. Еп. Никанора 1909. год. а за време свештеника Јевт. Чавдаревића и татора Богдана Шарковића и Марка Јанковића“.⁷⁷

Црква Светог Ђорђа у Горњем Барбешу обновљена је у другој половини XIX века на месту старије цркве. Да је старија црква постојала сведочи *Летопис цркве* у коме пише да су људи приликом радова пронашли темеље, а сачуване су и књиге из XVIII века.⁷⁸ На каменој плочи изнад улаза налазе се подаци о изградњи: „Црква Гор. Барбешка подигнута 1871. г. у част Великогученика Георгија а освећена 1873. г. од Епископа Нишког г. Виктора. Црква је подигнута добротом и прилозима свију парохијана Горњо Барбешке парохије, а овај су рад руководили као покретачи г. Живко Димитријевић и Алекса Крстић свештеници и Дина Петровић мајстор Г. Барбеш, Живко Мијаиловић Ново село, Крста Трнавац Чечина. Плоча је узидана 1906. г. под управом г. Јордана Поповића свешт. Стевана Ђ. Михаиловића и Милоша Марковића таторе“.⁷⁹

У Горњем Власу, на локацији Селиште, налази се црква Свете Петке, за коју се сматра да је изграђена након ослобођења од Турака 1878. године.⁸⁰ Пошто је урушена и без кровног покривача, покренута је иницијатива за њену обнову.⁸¹

⁷⁶ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, Извештај из Љуберађе и Великог Боњинца – општина Бабушница) и Доњег Драговља, Горњег Барбеша и Ћелије (општина Гацин Хан), 18. 8. 1976.

⁷⁷ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 350/1; Д. Симоновић, *нав. дело*, 108-110.

⁷⁸ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, Извештај из Љуберађе и Великог Боњинца – општина Бабушница) и Доњег Драговља, Горњег Барбеша и Ћелије (општина Гацин Хан), 18. 8. 1976; Д. Симоновић, *нав. дело*, 124; М. Антић, *нав. дело*, 245.

⁷⁹ Д. Симоновић, *нав. дело*, 125.

⁸⁰ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 139/2, 9/1-03; М. Антић, *нав. дело*, 238.

⁸¹ ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 421/1-03.

Црква Светог Архангела Гаврила у селу Дукат подигнута је 1920. године на темељима старије грађевине. Током радова откопан је под цркве, где су нађени дрвени крстови и фрагменти фрескосликарства. Конзерваторско-рестаураторски радови се спроводе и у XXI веку.⁸²

У Великом Вртопу налази се црква Успења Пресвете Богородице, која је саграђена 1927. године и у релативно добром је стању.⁸³

Табела 2. Цркве у Заплању према доступним историјским изворима

Р. Б.	Црква	Село	Период настанка	Непокретно културно добро
1.	Стара црква Светог Вазнесења	Велики Крчимир	Пре 1629. године	Споменик културе од великог значаја
2.	Млађа црква Светог Вазнесења	Велики Крчимир	1928-1937	/
3.	Свети Никола (Свети апостол Лука)	Доње Драговље	Пре 1634/5. године	Споменик културе
4.	Свети Илија	Јагличје	XIX век	Споменик културе
5.	Успења Пресвете Богородице	Гркиња	1838. године	Споменик културе
6.	Свети Архангел Михаило (Свети Димитрије)	Ћелије	XVII век	/
7.	Света Тројица	Ћелије	1928. године	/
8.	Свети Никола	Горњи Душник	1838-1845	/
9.	Свети Ђорђе	Горњи Барбеш	1871. године	/
10.	Света Петка	Горње Власе	XIX век	/
11.	Успења Пресвете Богородице	Дукат	1920. године	/
12.	Успења Пресвете Богородице	Велики Вртоп	1927. године	/

Цркве и манастири Заплања представљају драгоцену културно наслеђе. Као центри духовности утицали су на очување националне свести српског

⁸² ЗЗСКН, Регистар Гацин Хан, инв. број 25/2; М. Антић, *нав. дело*, 271.

⁸³ М. Антић, *нав. дело*, 223.

народа овог краја у периоду турске врховне власти. Нажалост, током бројних ратних година заплањски храмови су рушени, па није сачувана ниједна сакрална грађевина из средњег века и античког периода. У већини случајева, остали су само темељи који нису истражени. О постојању манастира у позном средњем веку сведоче њихови помени у турским дефтерима за Нишку нахију из 1498, 1516. и 1564. године.

Српско становништво је поједине разрушене храмове настојало да обнови. Тако су у првој половини XVII века подигнуте цркве Светог Вазнесења у Великом Крчмиру, Светог Николе у Доњем Драговљу и Светог Архангела Михаила у Ћелијама. Наредна фаза обнове храмова наступила је у XIX веку. Најпре су 1838. године обновљене цркве у Гркињи, Великом Крчмиру и Горњем Душнику. Велики Крчмир и Горњи Душник су представљали устаничке центре у Заплању током 1841. године. Слом устанка и турска одмазда након њега резултирали су разарањем бројних села и цркава. Због тога је спроведена нова фаза обнове храмова. Црква Светог Ђорђа у Горњем Барбешу обновљена је 1871. године. Након ослобођења од вишевековне турске власти 1878. године обновљене су цркве Светог Илије у Јагличју и Свете Петке у Горњем Власу. У периоду између Првог и Другог светског рата изграђене су нове цркве у Великом Крчмиру и Ћелијама да би преузеле функцију старијих, које су биле у лошем стању. Друга половина XX века је донела нове изазове заплањским храмовима, али је захваљујући служби система заштите културне баштине покренуто старање о црквама које су препознате као културна добра.

Овај део југоисточне Србије недовољно је био предмет истраживања, те је циљ рада да укаже на потребу систематског проучавања и очувања културно-историјске баштине Заплања која је препуштена забораву. Присуство културно-историјских споменика, међу којима се истичу цркве, сведочи о богатству и континуираном духовном животу ове, по површини релативно мале регије.

Необјављени извори:

Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), Регистар Гацин Хан
Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), Регистар СК 72,
123, 348, 355.

Објављени извори:

Васић, Милан, Зиројевић, Олга, Стојановски, Александар, „Попис нишког кадилука из 1498. године“, *Споменик САНУ* 7, Београд, 1992, 97-148.

Каниц, Феликс, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, 2, Београд, 1985.

Спасић, Томо, *Летопис парохије Јагличке*, Ниш, 1933.

Интернет извори:

Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Стара црква Св. Вазнесења, https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=43640, (приступљено 10. 4. 2025).

Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Црква Св. Илије у Јагличју https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44425, (приступљено 10. 4. 2025).

Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Црква Св. Николе https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=45788, (приступљено 10. 4. 2025).

Завод за заштиту споменика културе Ниш (=ЗЗСКН), ИСНКД (Информациони систем непокретних културних добара), Црква Успења Св. Богородице https://nasledje.gov.rs/index.cfm/spomenici/pregled_spomenika?spomenik_id=44287 (приступљено 10. 4. 2025).

Православна Епархија нишка, Заплањска парохија, <https://eparhijaniska.rs/parohije/prvo-nisko-namesnistvo/zaplanjska-parohija> (приступљено 9. 4. 2025).

Литература:

Антић, Дејан, *Поглед на Бугарску егзархију и српски народ у јужној Старој Србији и Македонији у другој половини XIX века*, Зборник радова: Осам вијекова аутокефалности и један вијек од уједињења Српске православне цркве, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука 2020, 93-110.

Антић, Марија, *Антропогеографска проучавања насеља Заплања*, Београд, 2016.

Група аутора, *Историја Ниша I : Од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, (=Историја Ниша I), ур. Д. Милић, Ниш, 1983.

Зиројевић, Олга, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)“, Зборник историјског музеја Србије 7, Београд, 1970.

Копривица, Марија, „Манастири и цркве у нишкој области у XV и XVI веку“, *Православна теологија и култура*, Ниш, 2009, 211-221.

Копривица, Марија, „Нишка област од 1428. до половине XVI века“, *Браничевски гласник* 5, Пожаревац, 2008, 1-133.

Костић, Михајло, „Нишка котлина. Студија друштвеногеографског развоја“, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ* 21, Београд, 1967, 295-359.

Милић, Драгана, „Цркве у Заплању - недовољно познати споменици културе југоисточне Србије“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 45, Београд, 2021, 56-63.

Милићевић, Милан Ђ., *Краљевина Србија*, Београд 1884.

Миљковић-Бојанић, Ема, „Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године“, *Пешчаник – часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке*. 1, Ниш 2004, 193-205.

Радисављевић, Дејан С., „Натписи и један запис у цркви Светог Николе у Доњем Драговљу код Гаџиног Хана“, *Натписи и записи* 6, Београд/Пожаревац, 2020, 23-33.

Симоновић, Драгољуб, *Заплање: природа, историја, етнографија, друштвено-економски развој, народне песме*, Ниш, 1982.

Тирић, Јован, „Заплање“, *Енциклопедија Ниша: привреда, простор, становништво*, Ниш, 1995, 47.

Тирић, Јован, „Из тополошке историје Ниша и околине“, *Нишки зборник* 2, Ниш, 1976, 91-102.

Summary

Dragana M. Milić

SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF ZAPLANJE (XV-XIX CENTURY)

The socio-historical development of Zaplanje has been influenced by its geographical location. Although surrounded by mountain ranges, Zaplanje connects Nišava Valley and South Morava Valley by road. This article emphasizes the significance of comprehensive research and the preservation of marginalized cultural and historical heritage in this underexplored region of southeastern Serbia. The presence of historical and cultural monuments, especially churches, indicates the depth and long-term spiritual heritage of this small region. The available historical sources provide some information about the churches in Zaplanje, most of which hold the status of previous protection. Three of them have been recognized as cultural monuments, and one as a cultural monument

of great importance.

Keywords: Zaplanje, Zaplanje parish, history of the Serbian people, church history, cultural heritage, monasteries, churches.